

Scrisori ale adolescenței interbelice

Sanda GOLOPENȚIA *

Key-words: *correspondence, letter exchange, The Epistolary Rhapsody, Anton Golopenția, Emil-George Papahagi, Tudor Vianu*

Rapsodia epistolară

Dincolo de lumina pe care o aruncă asupra figurii lui Anton Golopenția (A. G.), focar al ansamblului de scrisori, și asupra corespondenților antrenați în schimburi epistolare masive ori medii, cu toții relevanți în cultura românească (și uneori internațională) a epocii, mulți dintre ei rămași necunoscuți publicului cultivat, *Rapsodia epistolară (RE)* ne oferă în mod esențial imaginea, în direct, a interbelicului românesc în ansamblu, cu căutările lui, cu grupurile care au aspirat sau s-au mobilizat în vederea înțelegerii și mlădierii circumstanțelor epocii, cu polifonia soluțiilor și a aspirațiilor.

Acest lucru a devenit posibil grație mai multor factori pe care îi voi enumera rapid. E vorba, în primul rând și esențial, de natura multiplă a ofertei epistolare disponibile. *RE* ne aduce în față scrisori existențiale, profesionale, simple semne de viață, sau îmbărbătări din partea lui A. G. și răspunsuri pe măsură din partea celor pe care și i-a ales corespondenți. Dar e vorba și de faptul că, prin interesul uman al lui A. G. pentru cei pe care-i întâlnește, sunt aduși la corespondență vie oameni care în multe cazuri nu ar fi făcut-o. În afară de corespondenții pe care și-i alege, A. G. a devenit astfel și a rămas adresat pentru mulți din cei care l-au avut coleg de școală, facultate, monografie, studenție în Germania, echipă regală, cercetare, Institut Social Român, Institut de Statistică. Dacă ne-am fi limitat, în buna tradiție a editărilor de scrisori, la corespondenții „importanți”, am fi pierdut din vedere scrisorile de școlari bănățeni sau ardeleni, studenți bucureșteni, învățători și profesori din toată țara sau artiști și scriitori care adresau petiții Ministerului Instrucției, Cultelor și Artelor, soldați, monografiști gustieni și echipieri ai Fundației, părinți și frați, rude, săteni sau orășeni, bucureșteni, bănățeni, ardeleni, moldoveni grație cărora *Rapsodia epistolară* a dobândit o rezonanță amplificată, asigurând, metonimic, cunoașterea, nu a unui intelectual izolat, nu a câtorva grupuri intelectuale de elită (de sociologi, statisticieni,

* Brown University, SUA. Doamna Prof. Em. Sanda Golopenția a susținut prelegerea *Scrisori ale adolescenței interbelice* ca invitat al Institutului de Filologie Română „A. Philippide” din Iași, la data de 8 mai 2014. Textul reia, cu adăugiri, o parte din introducerea la volumul Anton Golopenția, *Rapsodia epistolară*, vol. IV, București, Editura Enciclopedică, 2014. Volumul a apărut în luna septembrie.

filozofi, scriitori, artiști plastici), ci a stării de spirit generale și a problemelor pe care le-a ridicat generațiilor active perioada interbelică.

Renunțând la publicarea exclusivă a scrisorilor lui A. G., care ar fi sărăcit mulțimea epistolară cu aproximativ două treimi și care ar fi oferit o imagine lacunară a dialogului trăit prin scris, am optat pentru *schimbul epistolar*, iar nu pentru scrisori, ca unitate de bază a seriei de față. Aceasta a asigurat o continuitate mai strânsă între dialogul vorbit al celor care-și sunt în preajmă și completarea lui prin dialog epistolar atunci când distanțele sau circumstanțele o impun. În plus, s-a atenuat astfel opoziția cantitativă între schimburi epistolare masive (de peste 20 de scrisori) și schimburi epistolare minime (cuprinzând o singură scrisoare). Un schimb epistolar minim, sau unul *redus*, de între două și cinci scrisori pot fi deseori tot atât de importante ca un schimb epistolar masiv ori unul mediu (de între șase și 20 de scrisori), semnalând o relație sau un moment cheie din viața corespondenților.

Dacă ne limităm la considerarea schimburilor epistolare masive sau medii, volumele conțin în esență două tipuri de schimburi epistolare: cele *între doi indivizi* și cele în care *unul din corespondenți e reprezentat de un grup*. Cazurile în care atât adresantul cât și adresatul sunt colectivități sunt rare și ne semnificative.

Schimburile epistolare cu adresant și adresat unic permit la rândul lor distincția între schimburi epistolare *închise* (corespondența *intimă, existențială, sau confidențială* care circulă exclusiv între adresat și adresant) și schimburile epistolare *deschise* în care, adresatul făcând parte dintr-un grup de prieteni sau de colegi, scrisoarea pe care o primește circulă între ei, „ca o gazetă”, cum scrie la un moment dat Victor Rădulescu-Pogoneanu, imprimându-le astfel, cel puțin parțial, un caracter *public*. Schimburi epistolare *închise*, circulând exclusiv între un adresant și un adresat unic sunt, în *Rapsodia I*, cele cu Constantin Brăiloiu, Emanoil Bucuța, Valeriu Butură, Petru Comarnescu; în vol. II, cel cu Ștefania Cristescu Golopenția; în vol. III, schimburile epistolare cu D. C. Georgescu, Simion Golopenția, Cornel Groșorean, Traian Herseni, Petre Iorgulescu-Yor, Carmen Ittu, Sabin Manuila; în vol. IV, cele cu Iacob Mihăilă, Elena Moisuc, E.-G. Papahagi, Mihai Parpală, Cezar Petrescu, Corina Sombart, Iuliu Străin, Petre Ștefănuță, Victor Tufescu, Florica Țunea, Tudor Vianu, Alexandru Vidican. Dintre schimburile epistolare deschise, ies în mod deosebit în evidență cele cu Ernest Bernea, Brutus Coste (vol. I); Mircea Drăganu, Corneliu, Emma și Romulus Golopenția, sau Dimitrie Gusti (vol. III); Igor Measnicov, Mihăilă, Octavian Neamțu, Mihai Pop, Victor Rădulescu-Pogoneanu, N. Saru (vol. IV). Deschiderea poate fi relativă la un grup de prieteni, la grupul familial sau la un grup instituțional și poate defini nu numai adresatul, ci și adresantul. În ultimul caz, Coste, Emma Golopenția, Mihăilă și, mai cu seamă, V. Rădulescu-Pogoneanu par a fi avut inițiativa scrisorilor împreună cu alți membri ai familiei, sau ai grupului de prieteni, ei constituind corespondenți *mediatori* caracteristici în cadrul *RE*.

Remarcăm că A. G. nu a fost, în corespondență, un mediator de acest tip. Îl opreau de la o asemenea opțiune, așa cum a spus-o explicit în scrisorile către Șt. Cristescu, E.-G. Papahagi, Vianu, Gusti etc., gravitatea cu care considera gestul epistolar.

Corespondențele masive sau medii ne permit să surprindem etape diferite ale evoluției celor care scriu. Devine astfel posibil să nu mai identificăm un individ cu imaginea maximă finală pe care o propun biobibliografiile, ci să-l surprindem în mișcare, cu ezitățile, perioadele mai puțin consistente și perioadele de acțiune

desfășurată ale existenței sale. În *Rapsodia epistolară*, imaginea lui A. G., Comarnescu, Coste, Ștefania Cristescu, Miron Constantinescu, D.C. Georgescu, Emma și Simion Golopenția, Grofșorean, Carmen Ittu, S. Manuila, Neamțu, E.-G. Papahagi, M. Pop, V. Rădulescu-Pogoneanu, H.H. Stahl, Mircea Vulcănescu, Vianu etc. vibrează, la fel ca în viață, fără a se fixa în contururi definitive. E important de reținut că Miron Constantinescu cel care aspiră să ajungă la Dâmbovic nu e același cu nomenclaturistul M. Constantinescu; că Stahl cel din 1930, cel din 1934, cel din 1937–1939 și cel – de dincolo de corespondența cu A. G. – din 1980 sau de mai târziu sunt în bună măsură diferiți și în orice caz nu pot fi identificați cu „totalul Stahl” din dicționarele sau portretele de sociologi; că, la fel, chiar dacă demisiile se repetă în existența lui D.C. Georgescu, ele nu sunt identice și izvorăsc de fiecare dată dintr-o altă închegare de etapă a acestuia. Departate de a fragmenta corespondenții „de cursă lungă”, viziunea aceasta „în mers” ni-i apropie, arătându-ne cum s-au construit, în mai bine sau mai puțin bine, cum au revenit și ce au obținut în perioada în care-i însoțim dinăuntru citindu-le scrisorile.

Scrisorile ne permit de asemenea să surprindem caracterul mișcător al „ierarhizărilor” în cadrul mișcării gustiene. Locul pe care-l ocupă, în tabloul recunoașterilor, Amzăr, Bernea, Golopenția, Herseni, Neamțu, Stahl, Vulcănescu etc. se schimbă de la o etapă la alta. Tensiunile din cadrul Școlii survin tocmai în asemenea momente de oscilație a raportului de forțe, la Drăguș-Făgăraș în 1932–1933, odată cu începutul muncii la Fundațiile regale a gustienilor în 1934, la întoarcerea de la studii a lui A. G. în 1937 etc. Aspectul acesta, care poate fi extins la cultura românească în general, e încă nestudiat.

Corespondenții diferă de interlocutorii pe care-i întâlnim în volumele de istorie orală și o comparație sistematică între atitudinile lor caracteristice se impune, pentru a combina fertil cele două surse de informație. La nivel factual, scrisorile, scrise de obicei la cald, în miezul întâmplărilor tind să fie mai precise decât istoria orală, în care neajunsurile memoriei sau, dimpotrivă, travaliul ei de justificare, raționalizare, exaltare a importanței celui care rememorează ne îndepărtează, deseori considerabil, de faptul brut. Pe de altă parte, scrise sub imperiul urgenței, scrisorile riscă să nu fie întotdeauna elaborate la nivelul interpretării. Dimpotrivă, în istoria orală, interpretarea e deseori în exces și se cere cântărită și interogată atent pentru a regăsi dozarea optimă. Între cele două ipostaze se interpun, scrise doar atunci când se desprind firesc de purtătorul lor, mesajele *organice* pentru care A. G. tinde să rezerve de fapt cuvântul *scrisoare*. Nu întâmplător remarcăm astfel decalajul, caracteristic unora din mesajele lui A. G., între momentul întâmplării și momentul scrisului. Acesta din urmă survine de la sine, destul de departe de cele petrecute pentru a permite reflecția și, încă, destul de aproape de cele întâmplare, pentru a reține fără devieri faptele.

Confruntând documente distincte, scrise sau vorbite liber cum sunt scrisorile și dialogurile de istorie orală cu documentele scrise în mod impus, cum sunt declarațiile în situație de arest, măsurând distanțele dintre ele și căutându-le explicația, ne putem apropia treptat de realitatea pe care fiecare dintre ele o spune pe cât o ascunde. *Rapsodia epistolară*, ca și *Ultima carte* se vor piese ale imensului *puzzle* din care încercăm să asamblăm trecutul apropiat al generațiilor care ne-au precedat.

Parametrul adolescență

La încheierea *Rapsodiei epistolare*, care cuprinde schimburile de scrisori dintre A. Golopenția și 280 de corespondenți distincți (totalizând 1958 scrisori, dintre care 689 au fost scrise de A. G.), a devenit posibilă o cercetare mai fină a discursului epistolar românesc așa cum a fost asumat de corespondenți de vârste și sexe diferite diferite (copii, adolescenți, tineri prestând serviciul militar, adulți, oameni în vârstă), provenind din diferite regiuni ale țării și practicând profesii distincte.

Deprinderea discursului epistolar la școlari din perioada interbelică, originari mai cu seamă din Banat și Transilvania, cu etapele progresive care duc la practicarea lui firească alcătuiește, de exemplu, un subiect de cercetare pe care intenționăm să-l abordăm într-o contribuție viitoare pornind de la corpusul pe care-l conține *Rapsodia epistolară*.

În cele ce urmează, voi prezenta trei schimburi epistolare antrenând ca epistolieri adolescenți de sex masculin. În primele două schimburi epistolare pe care le discutăm (între A. Golopenția și Emil-George Papahagi și între A. G. și Mihai Parpală) atât adresantul, cât și adresatul oscilează între adolescență și sfârșit de adolescență. Schimbul epistolar cu E.-G. P. se va redeschide episodic, după etapa adolescenței. În cel de al treilea schimb epistolar, A. G., aflat la sfârșit de adolescență, corespundează cu un adult tânăr (Tudor Vianu). În acest caz, relația epistolară se prelungește în ani, adâncind și modelând o relație intersubiectivă stabilizată.

Toate cele trei schimburi epistolare au un caracter închis. Scrisorile care le compun circulă exclusiv între un adresant și un adresat individual.

Schimbul epistolar cu E.-G. Papahagi constă din 15 scrisori, cel cu M. Parpală numără 7 scrisori. Ele sunt deci – conform definițiilor cantitative cu care am ales să operăm – schimburi epistolare *medii*¹. Schimbul epistolar cu T. Vianu e un schimb epistolar *masiv*, de 23 scrisori.

Schimbul epistolar dintre A.G. și Emil-George Papahagi

Schimbul epistolar dintre A. G. și Emil-George Papahagi de care dispunem conține scrisori scrise în verile 1928 (scr. 1–7) și 1929 (scr. 8–14), cu o *coda* datând din 1935 (scr. 15). Extensiunea lui sintactică este de 15 texte. Durata lui pragmatică este de 17 ani.

A. G. are 19 respectiv 20 de ani și se află la Bozovici sau la Timișoara, E.-G. P. e cu doi ani mai în vârstă și pendulează între București și Breaza. Cei doi prieteni, care se recunosc a fi „suflete înrudite” (E.-G. P., scr. 3, 23.7.1928) își scriu spre a nu lăsa să se statornicească între ei tăcerea celor două luni de vacanță. Amândoi sunt studenți la Drept, amândoi urmează cursul de estetică a lui Tudor Vianu, amândoi sunt prieteni cu Brutus Coste. Corespondența aceasta e unul dintre rarele cazuri în care dispunem de mai multe texte ale lui A. G. (8 scrisori) decât ale partenerului său epistolar (6 scrisori din 1928–1929 plus scrisoarea din 1935).

¹ În interpretarea schimburilor epistolare am stabilit următoarele praguri: schimb epistolar *minim* de 1 scrisoare; schimb epistolar *redus* de 1 până la 5 scrisori; schimb epistolar *mediu* de 6 până la 20 scrisori și schimb epistolar *masiv* de peste 20 de scrisori.

La început, prietenii își spun fiecare bucuria de a primi scrisoarea celuilalt. E.-G. P. scrie:

Scrisoarea ta, cu toate că-mi aduce toată arșița verii și toată limpeziciunea unor peisagii pe care nici o furtună nu vine să le întunece și să le răcorească, este totuși pentru mine ca o revărsare înviorătoare de ploaie mult așteptată. Ai scris patru pagini, pe o zi călduroasă, pentru a aduce bucurie și liniște, o săptămână mai târziu, unui suflet cuprins pe neașteptate de o nespusă amărăciune. Ce drag mi-e fiecare rând din scrisoarea ta! Unde s-au risipit toate necazurile plâsmuite de o minte morocănoasă și de care acum mi-e rușine? Ai dreptate, viața e foarte frumoasă, și o spun chiar și atunci când duhuri rele își aleg sălașul în mine (scr. 3, 23.7.1928).

A. G. răspunde pe același ton:

Scrisul tău e din acelea cari lasă să se străvadă sufletul. N-ai precupețit câtuși de puțin semnele prieteniei tale. Și acestea mișcă nemăsurat. Îmi înțeleg mama: e ades întristată de lipsa tocmai a acestor mici semne din partea noastră. Curios lucru, dar toți în familie afară de mama și răposata bunică, suferim de răul de a nu putea să exteriorizăm cele ce simțim pentru cei la cari ținem. Când vrem să dăm o dovadă a iubirii noastre, o ciudată stângăcie internă ne apucă; gândurile noastre îi alintă, însă limba tot mută rămâne (scr. 4, 26–27.7.1928).

Îndărătul acordului se prefigurează diferențe care vor aduce curând în dezbatere actul însuși de a corespunde și, prin el, la A. G., modul de a traversa un moment cheie al adolescenței.

Totul pornește de la faptul că A. G. formulează, în scrisoarea 8 ([iulie 1929]), diferența dintre scrisorile, rare, scrise „doar când totul ne împinge la scris”, care reprezintă „adevărate luminișuri deschise în viața lăuntrică a cuiva” și scrisorile „broderii, mai mult sau mai puțin abile, de cuvinte”, prin care se împlinesc continuitatea corespondențelor, în cazul lui, datorită de a-i scrie prietenului său:

Ne mulțumim deci să vorbim și când nu ne e a vorbi și a scrie și când slova are o tare slabă rădăcină în adâncimea ființei noastre. Dar acest fel de a gândi prea lasă frâu liber anumitor părți ale noastre. Nu ține apoi seamă de necesitatea socială a exteriorizărilor. Ce vei zice tu despre tăcerea mea, vei putea bănuși poate o uitare din parte-mi. Iau deci hățurile în mână, căutând să mă supun poruncii mele să-ți scriu.

Sincerității abrupte a declarației inițiale i se asociază apoi, în textul scrisorii așa cum o citește E.-G.P., lipsa întrebărilor subînțelese incitând la răspuns, înlocuite prin descrieri, a căror generalitate îi pare a-l exclude ca adresat unic:

Când scrii unui prieten, când vorbești cu un prieten, cred că ceea ce ar trebui să se întrevadă în scrisul tău, în vorbele tale, este tocmai figura prietenului: unică și diferențiată. Eu însă nu apar nicăieri în scrisoarea ta. Înțelegi bine că nu pretind (ar fi dezgustător) să fie vorba despre mine, ci să simt, deschizând plicul și citind, că ceea ce citesc este numai pentru mine, că sunt acolo lucruri pe care altul nu le va înțelege, și astfel mă voi simți prezent, voi ști că rândurile acelea cu adevărat mie îmi erau trimise (scr. 9, 23.7.1929).

Răspunsul lui A. G. se va construi treptat. În ciorna de scrisoare 10 ([28.7.1929]), el începe prin a sublinia imposibilitatea de a descrie stările lăuntrice care se succed, nerezolvate, trecătoare și greu de diferențiat, în epocile de frământare intensă ale adolescenței:

Fierb toate în noi. A ne descrie fermentarea de o zi-două [ar fi] prea puțin semnificativ. Întâi, că ne scapă clipe esențiale poate, apoi nici chiar un bun prieten nu poate întrevedea întregul, privind două-trei cărămizi ale clădirii poziției noastre unice și proprii în viață. Am trebui să ne comunicăm reciproc jurnalele, presupunând că le avem. A pune probleme – întrebări le-ai zice tu – înseamnă să ne învelim în haine prea largi. [...] Spre a evita insignifianța pentru altul a momentului oarecare al vieții mele și pentru a nu mă ascunde – în limita posibilului – dinaintea unui bun prieten după considerații și preocupări ce așteaptă soluționarea, am recurs la acele descrieri pe care-mi și vine greu să le pomenesec, dacă îmi închipui că le cântăreai din punct de vedere literar. Nota dominantă a lunilor petrecute aci la Bozovici e exprimată cu aproximația mai ușor de realizat tocmai prin acele descrieri. Sub ele puteai surprinde atmosfera mea sufletească, cerul meu lăuntric, pe care vânturi rezezi mână cu hotărâre aceiași nori, nelăsându-i să se înstăpânească pe el, dar arătându-i totdeauna sub alte fețe. / Să-ți pun în față toți acești nori și norișori? E greu de găsit cuvântul ce exprimă gândul, nemăsurat mai greu să conturezi gândul necopt încă. Vârsta ne e vârsta în care se desprinde în zare calea fiecăruia. [...] Care din noi poate avea curajul de a spune ce se petrece într-însul? Bine înțeles, numai dacă n-are pofta ca, după ce a strigat odată în gura mare 'uite, așa sunt eu!' să tacă rușinat în urma unei noi întezăriri, sau să reînceapă din nou profesiunea de strigăt de vestitor de bâlci (*Marktschreier*).

Răspunsul lui E.-G.P. prefigurează dialogismul lui Bahtin:

Întrebările de care vorbeam eu nu sunt relative la generalități, nici nu au caracteristicul punct de întrebare, ci sunt numai acele provocări tainice pe care le găsești în orice frază, în orice propozițiune îți este special adresată [...] Așa încât, dragul meu, nu aștept într-o scrisoare nici spovedanii directe, nici discuțiuni înalte, nici flecăriri (cu câteva excepții, în cazul din urmă). Dar atunci ce trebuie să cuprindă o scrisoare ca să-mi pară mie trimeasă numai mie? Nu mă învinui de bizantinism: scrisoarea dragă mie cuprinde... vorbe, vorbe. Atâta tot. E un curent de cuvinte, de propoziții, de fraze, în care clipeșc miile de diamante pe care le trezește un singur soare: dragostea, cu diferitele-i forme, dintre care poate cea mai nobilă este prietenia (scr. 11, 29.7.1929).

Scrisoarea se încheie conciliant și discuția ar putea părea închisă:

Nu vreau să știrbesc cu nimic frumoasele gânduri pe care mi le împărtășești în ultima ta scrisoare: dar mă vei înțelege când voi spune că, mai mult decât acele gânduri, mă mișcă în ele nu știu ce, un fel de a se adresa direct sufletului meu? Și atunci mai pot regreta scrisoarea mea din urmă, când ea a trezit în tine vechile noastre afinități? Și spun aceasta chiar dacă, spre mortificarea amorului meu propriu, ar trebui apoi să-mi mărturisesc că, poate și din scrisoarea ta dintâi, nu lipsea ceea ce căutam, dar că m-a amăgit doar restrictivul ei început. Dacă mai adaugi înfrigurarea mea de atunci, care mă făcea să văd impasibile descrieri în acele crâmpie de suflet, pe care poate stângăcia mea le va fi îndepărtat pentru multă vreme din viitoarele tale scrisori, cred că vei izbuti să împaci toate contradicțiunile afirmărilor mele.

Răspunsul lui A. G. (scr. 12, 8.8.1929) nu marchează însă acordul cu cele spuse de E.-G.P. Scrisorile scrise „cum se vorbește” sunt provizorii. Cel care le încearcă, țesând laolaltă vorbe, nu poate fi satisfăcut:

Le vede provizoratul, își dă seama de tulbureala lor, de neajunsul neasemuit de a trebui să fie totdeauna la hotare, iar nu în mijlocul împărțirii fiecărei ființe. N-a uitat tristețea care l-a abătut după ceasuri trecute în vorbă [...] Clipa rară pentru el n-a găsit-

o în aceste jocuri de-a conversatul. Dragostea largă topitoare de pojghițe nu răsare pe scenele teatrului ciocnirii însetate de subjugare a două forțe. Durerea îmbătătoare a trăitului nu se lămurește în atari împrejurări. Plânsul bucuriei răsărite din străfulgerarea ce descoperă frumoasă viața frăgezește numai clipele de prietenească singurătată. / Mai darnic ești cu ce e al tău când scrii parcă nimănui și totuși oricui [...].

În scrisoarea 13 (16.8.1929), E.-G.P. renunță la dezbateri:

Credeam că, sugestionat de atitudinea mea concesivă, vei mai atenua ceva din scepticismul tău asupra posibilităților de comunicare dintre doi oameni, fie ei și foarte buni prieteni și suflate înrudite prin unele laturi ale lor. Nu. Scrisoarea ta de acum urma cu consecvență aceeași cale. Și față cu o atitudine atât de statornică în deznădejdea ei și în refuzul ei de a face concesii, nu mi-a mai rămas decât să mă închin [...].

Ciornele de răspuns ale scrisorii 14 ([august 1929]) a lui A.G. încep prin a afirma incompatibilitatea dintre concesii și prietenia dezinteresată:

Concesionile, deși dovadă de prietenie la prima vedere, nu o [reprezintă] în cazul a doi tineri cari țin unul la altul. Spiritul conciliant e una din virtuțile prime ale omului prins în vârtejul vieții sociale, în care știut este că fiecare nu caută decât mulțumirea proprie. Acolo însă [unde] dezinteresarea domnește, nu poate ființa conciliere: ar însemna să se refuze unica ofrandă de preț pe care cineva i-o poate oferi altuia, o dăruire sinceră a ființei lui [...] Am pornit-o pe calea aceasta a sincerității. Concesii dintr-o parte ar dovedi oboseală sau neputința de a se mișca pe aceste aride deșerturi ale adevărului. Făcând concesii, fiecare din noi n-ar mai fi un întreg, ar fi el, învelit în haina celuiilalt.

În ultima din cele trei ciorne ale scrisorii 14, A. G. își nuanțează și explică existențial insistența:

Se prea poate ca scrisorile mele să te fi exasperat prin supraîncordata lor constanță, poate s-a străvâzut prin ele și neajunsul mare, ce se înfrățește de obicei cu prezentările de concepțiuni [de] viață: tendința de a vedea răscumpărat acest în sine frumos gest – prin acceptarea celuiilalt. Pe nevrute, te pomenesci că pasagiile tot susțineau cu hotărâre 'singurul chip adevărat...', 'singurul...'. / Lucrurile se întâmplă așa în anii și lunile cari întovărășesc conturarea individualităților: ieșirea la suprafață a tuturor datelor cari de atunci încolo vor determina viața. Mie, aceste câteva luni din urmă mi-au dat ceea ce în viață va fi culoarea mea, sădind, mai propriu descoperind în adâncul meu, piatra de încercare la care de acum va trebui să raportez tot ceea ce voi vrea să cred valoros. Sunt prea recente ca să nu fi fost plin de această descoperire. Să nu fi fost amețit până în ultima fibră a ființei mele de această rodnică, dar înspăimântătoare, descoperire că, de acum, nimic nou nu mai poate veni, ci doar măsurarea a tot cu măsura găsită. / Îmi părea o supremă dovadă de prietenie a-ți expune ție cu încetul acest fel de a privi al meu. Se și poate să fi fost. Nu m-am întrebat însă dacă voi reuși să le scriu ca să fie atari dovezi de amicitie.

Schimbul de scrisori evidențiază moduri diferite de abordare a discursului epistolar la cei doi adolescenți. E.-G.P. scrie fără a se referi la eventuale frământări și opțiuni interioare legate de momentul adolescent pe care îl traversează. A. G. încearcă să sugereze prin descrieri metaforice oscilațiile interioare provocate de adolescență, care se succed cu prea multă rapiditate, interzicând formulările directe rapid perimate. În fața crizei epistolare pe care o declanșează aceste scrisori voalate,

el le va oferi cheia, scriind prietenului său o scrisoare directă (scr. 14, ciorna 3). Dar această scrisoare va fi și ultima, încheind comunicarea adolescentă, iar reluarea ulterioară a corespondenței se va efectua pe un plan relativ exterior.

În corespondența cu E.-G. Papahagi îmi pare a se afla punctul de plecare al unor distincții și strategii epistolare pe care A. G. le va afirma din ce în ce mai clar în cadrul corespondenței sale. *Scrisorile* sunt rare și nu depind de dorința de a le scrie, ci de imponderabilul oscilațiilor noastre interioare. Când nu le-a sosit ceasul, ele pot fi însă înlocuite prin *semne de viață, mesaje de îmbărbătare, mesaje plănuitoare ale lucrului împreună, rapoarte* etc. care, toate, precum salaturile în cotidian, mențin deschisă comunicarea în așteptarea clipei înalte a scrisorii.

Ecouri ale reflecției pe care o declanșase dialogul epistolar cu E.-G. Papahagi se regăsesc, decantate și adâncite prin maturizare, în dificultățile conlucrării lui A. G., proaspăt întors din Germania, cu Gusti și Stahl în anii 1937–1939. Pentru A. G. spiritul conciliant păcătuiește față de relația dezinteresată cu celălalt, nu numai pe plan personal, ci și pe plan profesional. A nu-și marca sincer dezacordul cu unele din ideile gustiene ar fi fost, în termenii unor asemenea convingeri, a nu-i oferi Profesorului darul exprimării întregi a reflecțiilor la care ajunsese după ani de studiu atent. A fi conciliant la suprafață, gândind în de unul într-o altă direcție (soluția lui H.H. Stahl), ar fi însemnat, în plus, să nu țină seama de răspunderea pe care o avem față de propria integritate.

A. G. decisese să mențină și după adolescență, în ceea ce numea restrictiv *scrisori*, dimensiunea adolescentă a spunerii de sine atunci când aceasta se impunea.

Schimbul epistolar cu Mihai Parpală

Schimbul epistolar cu M. P., așa cum ni se conservă, nu înregistrează alternanța adresant–adresat între cei doi corespondenți. A. G. (despre care aflăm însă că a trimis scrisoarea care declanșează epistolele lui M. P. nu e, în cadrul schimbului, decât adresat, M. P. e doar adresant.

Rândurile lui Mihai Parpală surprind momentul încheierii studiilor universitare când, pentru a treia oară, după sfârșitul studiilor primare și liceale, prietenii contractate în copilărie și adolescență, egalitatea din principiu sau ierarhizările în funcție de merit se suspendă, iar tinerii absolvenți o pornesc fiecare pe drumul propriu:

[...] a treia perioadă s-a încheiat, prietenii adevărate, ca și cele din liceu ori școala primară, trebuie aruncate, ca o povară a trecutului. De acum intrăm în luptă, nu mai e vreme de stat pe gânduri, intrăm în luptă și-n anonim. După douăzeci de ani, cei aleși vor ieși din rânduri, în față. Până atunci nu-ncape odihna. Lupta cea mare începe. Titlurile, notațiile graduale, ierarhiile din școala primară, liceu ori facultate nu mai există. Aleșii vor alcătui numărul de surpriză. Cine va ieși deasupra, după epuizare de tinerețe, ambiții și idealuri, se va uita cu indiferență în urmă. X? a, da, mi-aduc aminte! (scr. 2, 27.11.1930)

Scrisoarea aceasta, asupra căreia voi insista, e o scrisoare de sfârșit de adolescență și aprehensiune a dinamismului vieții adulte.

Ea răspunde unei scrisori de care nu dispunem a lui A. G., datând probabil din a doua jumătate a lunii octombrie 1930. E momentul în care, fără mijloace de a se

susține, A. G. i se adresa lui Stahl cu rugămintea de a sprijini candidatura lui la postul de bibliotecar al Seminarului de Sociologie:

Căci de acasă nu mai pot aștepta sprijin. Anii de când tatăl meu s-a recăsătorit sunt destul de numeroși pentru a naște înstrăinarea, a doua soție destul de cheltuitoare pentru ca excedentele să fie rare. Iar mamei mele, retrase într-un sat pierdut în munți, nu pot decât să-i scriu totdeauna că-mi merge bine și că n-am nevoie de nimic (scr. 1, 21.10.1930).

M. Parpală răspunde descurajării unei scrisori probabil similare primite în aceeași perioadă de la A. G. Scrisoarea lui este una de îmbărbătare afectuoasă, în vederea căreia își mobilizează rezervele de optimism disponibil, care nu aveau cum fi considerabile:

Ani întregi am ezitat să-ți scriu. Am o justificare, îți răspund stimulat de tonul pesimist al unei scrisori grăbit redactate, pe un colț de masă, într-o bibliotecă situată sus, sus, departe de oameni și zgomot citadin. Doar glasul tainic vibrează în rânduri fragmentate. Îți scriu între ore, cu nemângâierea că n-am clipa de răgaz pentru a-mi pune în șir ideile. Dar numai tu vei citi lucruri cunoscute la mine. De aș putea să te fac mai încrezător în viață și-n tine. Mi se va epuiza în curând rezerva de optimism oxigenat. Nădejdea zilelor mele de mâine e în proustianul de la etaj, ce face singur drumul seara, pe strada cu tei desfrunziți (scr. 2, 27.11.1930).

Frapează, în ce scrie fostul coleg de la Facultatea de Drept, nu atât observațiile privind opoziția *tineri situați* (Brutus Coste, Victor Rădulescu-Pogoneanu)/*tineri fără situație* (A. G., Mihail Bârcă, el însuși)², cât mai ales încrederea în capacitățile grupului căruia îi aparține de a răzbi dincolo de ea:

Am citit cu deosebită emoție rândurile tale. Te vedeam aplecat pe masa bibliotecii, unde-ți închizi frumoasele zile ale tinereții, supunându-te unui program avar cu tine însuși, toate îndurându-le în speranța victoriei de mâine. Pe care o văd întreagă! Și sunt cu atât mai mult contrariat de tonul pesimist în care îmi scrii despre locuri și oameni părăsiți ieri, cu cât n-ai încercat eșecuri până acum. Nu-i asta un indiciu? / Constat, și ți-o mărturisesc cu jenă, relațiile tale în familia de colegi situați nu ți-au impus o încredere sigură în propriile-ți forțe. Nu trebuie să vezi în domnul Pogoneanu decât un cunoscut ce-și poate permite anumite gesturi, la fel amicul Brutus Coste să-și scoată din cap idei horticoale, sunt oameni care vor răzbi în viață fără doar și poate. N-aș vrea ca singura mea mângâiere de mai târziu, la auzul numelui lor, să fie aceeași ca a unui bătrân funcționar de la Minister, căruia îi aminteam de vreun nume cunoscut și spunea radios: mi-a fost coleg! / Noi suntem niște indivizi care [...] năzuim să parcurgem drumul a două sau trei generații într-una. Și ni se cere o încredere nebună în anumite facultăți, cari ar putea chiar să lipsească, și tot ajungem prin autosugestie. Un Mihai Bârcă sortit, precum zici, să-și facă armata în Floreștii Sorocei pentru a deveni mai sterist este un exemplu tipic” (*ibid.*) și, mai departe: „La urma urmei, trebuie să recunoști că noi ne facem viața pe care o voim. Ce adică, nu poți s-o schimbi de vrei? În locul mesei tihnite, a somnului complet și a lecturii de după masă, prefer viața ce duci tu. E singurul mijloc drept și fără concurs material, de

² Asupra acestei opoziții vor insista și Octavian Neamțu, în prezentarea dedicată României în anul 1934 inclusă în volumul IV al *Rapsodiei epistolare* (cf. scr.16 din schimbul epistolar A. G.–O. N.), și Marcela Focșa, în volumul *Sala luminoasă*, p. 133, între altele.

unde nu-i permis să mai apelăm, e mijlocul spre scopul cel mare. Cu riscul de a nu dormi decât patru ore pe noapte, perseverează. Bagaj ai, ca să faci față împrejurărilor.

M. Parpală fusese coleg, la Facultatea de Drept, cu A. G., Brutus Coste, Victor Rădulescu-Pogoneanu, Mihail Bârcă, Emil-George Papahagi³ și își făcea armata, fără bani pentru „scrisori lungi închise” și fără perspective de viitor. Notațiile lui cazone sunt inedite prin deschiderea caldă cu care scrutează viețile tinerilor din preajmă:

Ca încheiere conchid în necesitatea stagiului militar pentru toți, mai ales pentru hunedoreni cari până acum nu văzuseră tren, cei mai mulți. Câte sunt de povestit! (scr. 5, 23.2.1931).

Scrisorile de sfârșit de adolescență ale lui M. P. se îndepărtează și mai mult de înfățișarea trăirii interioare în raport cu cele scrise de E.-G. P. și, de la un punct, de A. G. în corespondența cu acesta. Ele subliniază ruptura de regim existențial (și implicit epistolar) dintre anii studenției și anii de după absolvirea facultății.

Schimbul epistolar dintre A. G. și Tudor Vianu

Într-o primă etapă, scrisorile lui A. G. însoțesc cu discreție viața tânărului său Profesor, fiind trimise spontan, *după ce* acesta a fost bolnav (scr. 1/21.3.1929) sau *după ce* profesorul s-a căsătorit (scr. 3, 14.7.1930) și marcând nu atât participarea socială la viața „profesorului iubit”, cât semnalarea însoțirii atente, de la distanță a acesteia:

Nu v-am putut felicita cu ocazia căsătoriei Dv.; îndrăznesc s-o fac acum, dorindu-vă să aveți parte de o formă și mai desăvârșită, și mai armonioasă a minunatului echilibru pe care studenții Dv. vi-l admiră (scr. 3).

E perioada în care, în parte și datorită admirației pentru Vianu, A. G. ia hotărârea de a renunța la profesiunea de avocat consacându-se filozofiei. La rândul său, Vianu salută cu prietenie bucuria reușita lui A. G. la concursul Grupării universitare române pentru Societatea Națiunilor.

Perioada a doua este cea în care A. G. — care a traversat între timp în favoarea ultimei opțiunea între filozofie și sociologie și, departe de forfota Seminarului sau a Ministerului, reflectează la destinul său — înțelege nu numai însemnătatea, ci și trăinicia lui T. Vianu în „ziditura” vieții lui, de acum diferit orientate. Scrisoarea 4 (29.1.1934) reface legătura cu profesorul care-l ajutase să se orienteze la prima dintre răscruci, evocând anii în care-i fusese dat să trăiască și să gândească în preajma lui Vianu:

Uneori îmi părea că sunt nerecunoscător. / Ce n-au însemnat pentru mine acele ceasuri în care mi-ați îngăduit să întrevăd cum trăiți gândind, cărțile pe care mi le-ați trecut, daruri neașteptate pe lângă tot ce-mi însemnau cărțile, cursurile, seminariile și conferințele Dv.? Mă văd în gând, bucuros cu mult înainte să fi venit ziua și ceasul în care plecam la Dv., prin Parcul Ioanid, îmbrăcat cu grijă, apoi șezând pe o margine de scaun sau de sofă, cântec înăuntru și numai ochi și urechi afară (ca lui Plohin cel pomenit în *Zauberberg*, mi-era rușine atunci că picioarele greoaie și

³ Toți cei enumerați apar în calitate de corespondenți în cadrul *Rapsodiei epistolare*.

trupul țeapăn sunt și ele ale mele), plecările de mare îmbogățit (odată, după ce ați rostit despre muzicalitatea versurilor din 'O, mamă...' gânduri atât de armonioase, încât nu le-ați tipărit, și altădată, când România Regelui Carol înviase pentru o clipă, cu Caragiale al ei, la întoarcere cerul din amurg părea atât de altul încât mă sugruma aproape bucuria). / Am trecut ușor peste răscrucea drept-filozofie, izbândă în mijlocul celorlalți–solitudine a drumului propriu, a anilor de atunci, datorită mai ales puterii de care mă umplusem în apropierea Dv.

După ani, singur cu sine, A. G. se poate povesti profesorului de care i-a fost dat să se despartă, dar pe care îl poartă în gând pentru totdeauna. Regăsim decalajul temporal caracteristic. A.G. așteaptă să iasă dintr-o situație spre a o putea exprima.

Răspunsul lui Vianu (scr. 5, 6.2.1934) subliniază cu căldură reciprocitatea relației profesor-student:

Amintirea primilor d-tale ani de studenție la București îmi este și mie foarte scumpă. Un profesor are și el nevoie de elevii săi. Raportul care se țese aci îmbogățește pe ambii inși. În cariera mea, satisfacțiile cele mai mari mi le-au dat acele suflete înrudite printre auditorii mei, care îmi sugerau credința întăritoare că lungă și ostenitoare mea luptă de a mă întocmi interior n-a rămas fără folos pentru alții. D-ta ai fost printre aceștia și felul în care te-am cunoscut m-a încredințat demult că ceea ce s-a legat între noi în acei ani academici va continua să înflorească în d-ta.

El cere în același timp corespondentului său să-i scrie despre „starea de suflet” pe care i-o trezește lumea „nouă și răsturnată” a Germaniei, pentru care îl înarmează cu îndemnul pe care l-a formulat și pentru sine:

Mari schimbări de rosturi omenești se încearcă de altfel pretutindeni și mi se pare că menirea noastră esențială este, în aceste împrejurări, să menținem intactă în noi o anumită idee a omului și a binelui, față de care ne-am jurat în anii de formare ai tinereții.

Răspunzând întrebării lui Vianu, A. G. descrie perioada de sfârșit de adolescență pe care o traversează:

Încă n-am puterea deplină de a-mi primi destinul și mărginirile lui. E încă prea aproape vremea în care m-am vrut om universal. Simt acum, ce e drept, că a vrea tot e a nu păstra cu adevărat nimic. În această stare înțeleg bine ce vă făcea să postulați coincidența realizărilor maxime ale tuturor valorilor. Acum câțiva ani îmi părea ilogică: mărginirea e mărginire; ce folos, dacă cineva are aprehensiunea *summum*-ului unei valori, când n-a încercat tot sușul trăirii ei. – Și găsesc multă îmbărbătare privindu-vă pe Dv., care ați avut tăria de a părăsi adolescența și de a deveni bărbat, pe care o au puțini la noi (scr. 6, 26–28.2.[1934]).

În ce privește realitatea germană, concluzia la care ajunge A. G. marchează adâncimea la care este afectat de ceea ce se întâmplă și de ceea ce prevede:

Mie însumi întâmplările de pretutindeni îmi devin un fel de apel de a căuta lucrurile cele mai necesare. Mă aleg de pe urma lor cu un sentiment al caracterului trecător și al valorii relative a trăitului. Aș vrea să fiu gata oricând să mor, fără pregătiri prealabile (*ibid.*).

Pe un plan constructiv, misiunea pe care și-o recunoaște A. G. va fi una de orientare și auto-orientare prin confruntarea culturii românești cu culturile mari și mici ale lumii:

Mă preocupă intens toată vremea gândul unei acțiuni de autocunoaștere în cadrul culturii noastre. Îmi produce aproape dureri fizice împrejurarea că văd întruna cum ne lipsește scheletul moral. O perspectivă raționalistă a diferenței numai graduale a culturilor e intrată în mentalitatea comună a țării și toți creștem cu ochii numai la cele din Apus. [...] Mă interesez așa, și de raționalismul istoric, și de raporturile dintre culturile mari și cele mici, cu gândul de a vădi pericolul pe care-l implică existența aproape complet anistorică a țării. Avem parte de toate riscurile istorismului nostru pentru că retina noastră intelectuală e prinsă hipnotic de civilizațiile mari de ale căror dezgusturi bolim. Forțele salutare ale istoriei, de care vorbește Nietzsche, nu ne folosesc, pentru că noi trăim istoria altora. Așa scrise, aceste lucruri apar pătimașe și unilaterale. Nu-mi scapă totuși fața cealaltă, nevoia de a privi străinul pentru a prinde putere și pentru a [și]-o cunoaște. Dar azi avem confundări și nu confruntări (*ibid.*).

În scrisoarea 8, A. G. îi va vorbi lui Vianu despre modul său de a concepe sociologia:

A interpreta ceea ce s-a întâmplat, cum pretind sociologii germani, când vorbesc de *verstehende Soziologie*, de sociologie ca o disciplină noologică, nu mi se pare a fi funcțiunea adevărată a științelor sociale, ci numai o îndeletnicire cu scop pedagogic, informativ. Aceasta [funcțiunea adevărată, S. G.] e a lămurii actualul și a cumpăni posibilitățile diferite pe care le oferă intervenției active.

Reacționând la cele scrise și la cărțile trimise de A. G., Vianu rememorează anii săi de formare la Tübingen, atât de diferiți de cei pe care-i traversează, în anii 1930, la Berlin și Leipzig, fostul său student:

Tübingenul a fost pentru mine un loc de desfacere și înflorire, ca puține altele. Când am ajuns acolo, eram un om aproape sfârșit. Viena din 1920, cu lipsurile ei, mă istovise și mă găseam de asemenea într-un impas al studiilor mele, din care nu știam cum voi putea ieși. Un instinct sigur mă dusesese însă într-acest loc plin de prospețime, unde am găsit o natură frumoasă, multă liniște și o sumedenie de oameni cumsecade. Niciodată n-am avut răgazul să stau mai mult de vorbă cu mine însumi și să mă cristalizez mai netulburat. Mă încadram apoi destul de bine în acel mediu încă romantic, în care alternam între lungi ore de bibliotecă, pietate muzicală în biserici și săli de concert (descopeream pe Bach), plimbări în frumoasa regiune, la Lichtenstein, Zollern, Niedernau etc. și vesele adunări camaraderești. Mă vei înțelege, deci, că Germania a rămas pentru mine în ipostaza ei romantică și că nu pot considera decât cu uimire și durere tot ce s-a întâmplat în urmă (scr. 15, 26.12.1935).

Scrisoarea de răspuns a lui A. G. îl arată conștient de rostul, în parte consolator, al destăinuirilor lui Vianu:

M-am mângâiat să aflu că impasurile n-au lipsit în anii dv. de studiu; pot să nădăjduiesc, ca atare, mai mult decât o fac, că după anii aceștia, în care am încercat să iau lucrurile de la capăt, cu aspectul lor deconcertant de grămădire de fel de fel de materiale al căror rost în clădirea ce va să fie nu e prezent totdeauna, vor veni alții, siguri și productivi, cum sunt ai dvs. de când vă știu (scr. 16, 12.1.1936).

Scrisoarea 23 (3.11.1944) a lui A. G. din momentul ultim al corespondenței marchează înscrierea cu bucurie pe răbojul relației a numirii lui Vianu ca titular al catedrei de estetică. Viețile s-au scurs în preocupări distincte, împărtășite, dar se reîntâlnesc cu simplitate bună la prilejurile importante. Naturalitatea și adâncimea comunicării s-au menținut intacte.

*

Schimburile epistolare de care am vorbit sunt departe de a epuiza corpusul epistolar al adolescenței, cuprins în *Rapsodia epistolară*.

În paginile de față am insistat asupra unor schimburi epistolare de natură precumpănitor existențială. Altele, printre care se numără schimburile epistolare cu Brutus Coste, Octavian Neamțu, Victor Rădulescu-Pogoneanu, se concentrează asupra posibilităților de acțiune în România momentului, corespunzând, nu atât adolescenței contemplative și reflexive de care am vorbit, cât, mai cu seamă, adolescenței dinamice, dornice de făptuire.

Lucrări citate

Golopenția, Anton (2004, 2010, 2012, 2014), *Rapsodia epistolară. Scrisori primite și trimise de A.G.*, 4 vol.: I. *Ion Adameșteanu–Nina Crainic* (1923–1950), 2004; II. *Ștefania Cristescu* (1932–1950), 2010; III. *Radu Crutzescu–Sabin Manuila* (1917–1950), 2012; IV. *Marele Stat Major–Iuhim Zelenciuc* (1923–1950), 2014. Ediție îngrijită de S. Golopenția, Ruxandra Guțu Pelazza (și Lidia Bradley, vol. III), București, Editura Enciclopedică. Golopenția, Anton, Rostás, Zoltán (2003), *Sala luminoasă. Primii monografiști ai Școlii gustiene*, București, Paideia.

Romanian Letters of Interwar Adolescence

The letters we discuss are published in Anton Golopenția, *The Epistolary Rhapsody*, volume IV. As an editor of the series (amounting to a total of 1.958 letters found in A.G.'s personal papers), I opted for publishing both the 689 letters written by A.G. and the 1.269 letters that were addressed to him, and regrouping the letters in 280 letter exchanges. In the present article, I examine three letter exchanges: between A.G. and Emil-George Papahagi, who are 19 respectively 20 years-old at the beginning of their correspondence; between A.G. and Mihai Parpala, freshly graduates of the Bucharest Faculty of Law, and between A.G., who is a Rockefeller grantee and his young professor Tudor Vianu.